

Süli-Zakar István – Baranyi Béla

Kisvállalkozások és vállalkozók helye és szerepe az Alföld mezőgazdaságában

A leszakadás tendenciája

Közhely ma már a kérdéskörrel foglalkozók számára, hogy a gazdasági rendszerváltás sikere az Alföld térségeiben is elsősorban a gazdaság egészének a gyökeres szerkezeti és szervezeti átalakulásától és megújulásától, az új vállalkozási formák elterjedésétől, s az előbbiekkal szoros összefüggésben — mintegy azok előfeltételeként — a privatizációs folyamatok eredményességétől függ. A ma is erősen agrárjellegű Alföld hátrányos helyzetű térségeiben, mindenekelőtt Északkelet-Magyarország, illetőleg Jász-Nagykun-Szolnok és Békés megye kiterjedt körzeteiben vagy éppen Bács-Kiskun és Csongrád megyék egyes kistérségeiben természetesen az agrárszektorban zajló folyamatok határozzák meg döntően a társadalmi-gazdasági rendszerváltás minőségét, jellegét és jellegzetességeit. A tét igen nagy, hiszen az ország területének közel 40%-án az össznépesség mintegy harmada él. Ezért is annyira fontos minden olyan tudományos feltáró munka, amely többek között a vállalkozás-élnékítés agrárökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémáival foglalkozik, különös tekintettel a hátrányos helyzetű alföldi térségekre.

Nehéz lenne elhallgatni, hogy a keleti országrész mezőgazdaságában és agrártársadalmában lejátszódott folyamatok távolról sem kedvezőek a térségnek a fejlettebb régiókhoz történő felzárkóztatása számára. Számos jel mutat arra, hogy a régtől fogva meglévő távolságok tovább nőnek, sőt a visszafordíthatatlan leszakadás, a területi periferizálódás veszélye fenyeget kiterjedt alföldi területeket, nagy- és kistérségeket egyaránt.

A legjobb szándékot feltételezve is fölöttébb ellentmondásosak azok a változások, amelyek az elmúlt években leginkább a privatizáció kapcsán, a vállalkozók és a vállalkozások sorsának alakulásában mutatkoztak meg az Alföld mezőgazdaságában. A tulajdonviszonyok radikális átrendeződése miatt egyfelől, a városokból a földhöz jutás csábító lehetősége vagy/és a munkanélküliség előli menekülés miatti tömeges visszatelepülés másfelől, harmadszor pedig az általános gazdasági recesszió hatása nyomán a magángazdálkodók, a mezőgazdasági kisvállalkozók száma rohamosan megnőtt a falvakban. Az alföldi falu akarva-akaratlanul népességvisszafogadó település lett. A korábban önszántukból vagy éppen gazdasági kényszerűségből városba özőnlők egy része most megváltoztatva a mobilitás irányát, újfent önszántából vagy új keletű gazdasági kényszer hatására ismét útra kelt, ezúttal a falut választva lakóhelyül, s a mezőgazdasági tevékenységet megélhetése forrásául.

A fent jelzett problémákat gyarapítja továbbá az a körülmény, hogy a túlnyomórészt agrárjellegű kelet-magyarországi–alföldi régióban a mezőgazdaság korábbi fejlesztése, „erőltetett” iparosítása eddig főként az urbanizálás alapját képező infrastrukturális és kommunális fejlesztések rovására volt fenntartható. A mezőgazdasági és az ipari beruházások összege nem volt arányban az érintett megyék által a nemzeti jövedelemből megtermelt értékek nagyságával. A vidéki ipar-telepítés mindenekelőtt a nagy élők munkát és kis beruházást igénylő élelmiszeripar, illetőleg a nehézipar élők munkát-igényes ágazatainak fejlesztését tartotta szem előtt, megnövelve a falvakba települt szakképzetlen munkára és olcsó munkaerőre támaszkodó, kevésbé jelentős üzemek számát, az ún. „falusi ipar” arányát. Ezért a foglalkozási átrétegződés elsősorban nem a városok irányába hatott, hanem igen ellentmondásos formák között, a falvakban ment végbe, oly módon, hogy *nagyon felduzzadt a kettős foglalkozású, az ipar és mezőgazdaság között naponta ingázó, falusi életformáikat lényegében megtartó munkások száma, akik ipari jövedelmeiket rendszeresen kisárutermeléssel egészítették ki.* (BARANYI B. 1985.)

A kérdésre tehát, hogy a magángazdaságok és a kisvállalkozások számának tömeges gyarapodását, a falvakba történő visszatelepedést lehet-e egyértelműen pozitív és biztató perspektívának, a vállalkozó szellem diadalának tekinteni, a dolgok jelenlegi állapotában csak felemás, sőt meglehetősen kételkedő válasz adható. A rendelkezésre álló adatok, tudományos információk és empirikus vizsgálataink ugyanis azt támasztják alá, hogy *a mezőgazdasági vállalkozások számának — önmagában örvendetes — növekedése nem jelenti egyszerűen a falu reális eltartóképességének az erősödését, az új vállalkozói mentalitás szellemében tevékenykedő árutermelő gazdaságok előtérbe kerülését.* Semmiképpen nem tekinthető hosszú távon tarthatónak a mára kialakult helyzet.

A helyzet ma még azzal jellemezhető leginkább, hogy *világos magyar agrárkonceptió, egyértelmű és hatékony központi agrártámogatás hiányában, a felaprózódott néhány hektáros kis gazdaságok többségét relatíve alacsony színvonalú „paraszti önellátó”, jövedelempótló, illetve -kiegészítő tevékenység jellemzi.* Jobbik esetben is csak az agrártevékenységet végzők nem egészen egyharmada foglalkozik a piaci igények szerinti árutermeléssel is, s mindössze 10%-ra tehető azoknak a családi vállalkozásoknak az aránya, amelyek megújult szellemben igyekeznek megfelelni a modern piacgazdaság magasabb követelményeket támasztó kihívásainak. Túlzás nélkül állítható, hogy *a paraszti gazdaságok túlnyomó többsége, közel 70%-a hagyományos mentalitáson alapuló önellátó, itt-ott szinte a naturálgazdálkodás szintjén mozgó mezőgazdasági tevékenységet folytat a hátrányos helyzetű alföldi térségekben.* (BARANYI B. 1994.)

Az elmondottak alapján jogos tehát a tagadó választ szinte önmagában hordozó kérdés, hogy az újonnan született „*paraszti önellátó*” *kisvállalkozások többsége egyáltalán vállalkozásnak tekinthető-e vagy sem?* A tudományos és tapasztalati tények, s nem utolsósorban a 90-es évek első felében végzett *szociálgeográfiai felméréseink eredményei* azt igazolják, hogy általában véve is, különösen pedig a hátrányos helyzetű térségekben az új magángazdaságok, a kedvezőtlen körülmények hatására többnyire „*kényszervállalkozásoknak*”, afféle „*kvázi-vál-*

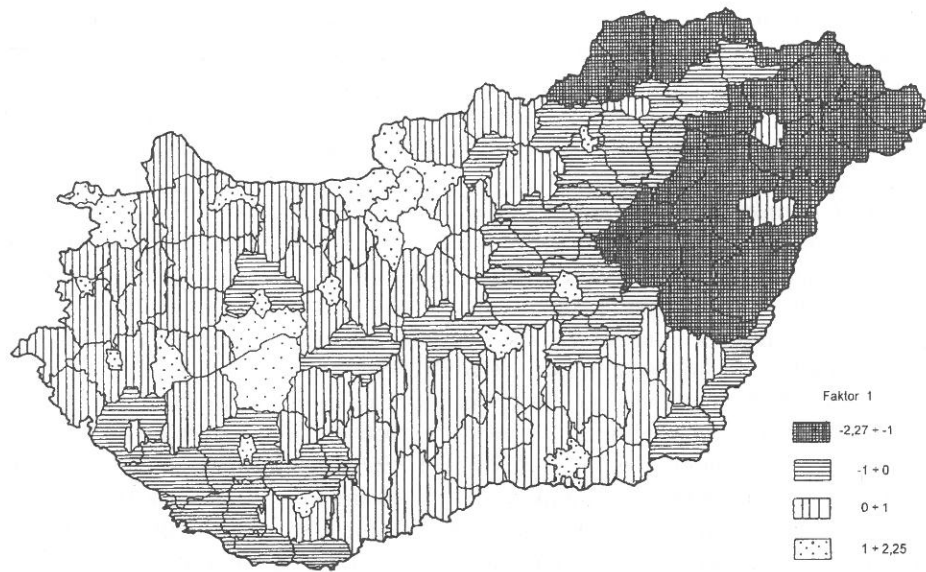
lalkozásoknak” tekinthetők ma még. Ezek a kisvállalkozások ugyanis nem képesek jelentős tőkefelhalmozásra, eltartóképességük nagyon alacsony, s az itt folyó munka tulajdonképpen *önkiszákmányoló* tevékenységet takar, annak minden súlyos gazdasági–társadalmi következményével együtt. Fennáll a veszélye tehát annak, hogy *az ország keleti felében* tovább folytatódik a területi egyenlőtlenségek, a *halmozottan hátrányos helyzet akkumulációja, s a mostani átalakulás, a gazdasági rendszerváltás árát — mint már annyiszor — ismét az agrárrégiók és a falvak fizetik meg.*

Nem is olyan régen, az 50-es 60-as és a 70-es években zajló más előjelű gazdasági–társadalmi (és politikai) átalakulás során már egyszer súlyos megrázkódtatással járó árat fizettek az alföldi falvak. A mezőgazdaság és a falvak fejlesztésének a rovására végbement feszített és erőltetett ütemű, *extenzív, egyszerűen aszimmetrikus, Budapestre és a vidéki nagyvárosokra orientált iparosítás, később a mezőgazdaság kollektivizálásának a következményei, a lakáskérdés és az egyéb infrastrukturális ellátottság hiányosságából* származó közismert ellentmondások és aszociális jelenségek, a „*késleltetett*” — mások szerint az „*elkésített*” — *városfejlődés problémái* különösen azt az egymilliónyi naponta, és a további mintegy 300 ezer hetente vagy ritkábban el- és bejáró, *ún. ingázó, többnyire segéd- és betanított munkást* érintették az országban (a 70-es években az Alföldön összesen hozzávetőleg 450–500 ezer főt), akik *parasztból munkássá* csupán napi 8 órára, jobbik esetben heti 5 napra rétegződtek át, s a munkaidejüket otthon, zömmel a mezőgazdaságban csak megduplázták, vagy pedig a hét végét és szabadságukat töltötték el „*különmunkával*”. Miközben ez a nagy tömegű „*új munkásosztály*”, az ún. ingázó munkásság tetemes hányadot vállalt az ipar- és a városfejlesztés költségeiből, ennek részarányos előnyeit nem élvezhette.

A faluról vagy a város közvetlen vonzási körzetéből bejáró munkás tehát nemcsak plusz terheket vállalt és szabad idejének nagy részét áldozta fel, hanem jórészt meg volt fosztva a városi infrastruktúra előnyeitől is, amelynek létrehozásához az ő munkája is hozzájárult. Alig részesülhetett a városi lakásellátás, a közmű-, a bolt- és a vendéglátó-hálózat, a kulturális szolgáltatások, a magasabb színvonalú iskolák stb. által nyújtott kedvezményekből. Mint ahogyan a városokra is fokozottabb terheket rótt a túlszűfolttság, az infrastrukturális létesítmények fejlesztése, valamint az urbanizációs feltételek hiányai ellenére és mellett is meglévő munkaerőgondok megoldása. (BARANYI B. 1985.)

Napjainkban a magyar gazdaság átalakulása újfent egy *elmélyült területi válság* körülményei között megy végbe. A területi válság alapvető jellemvonása az *ország keleti részének „leszakadása*”. (SÜLI-ZAKAR I. 1991.) Kelet-Magyarország megyéiben a gazdaság átalakulását súlyos munkanélküliség kíséri. A hétszáz ezer munkanélküli zöme a Budapest–Kecskemét–Szeged vonaltól keletre elterülő országrészen él, hiszen Kelet-Magyarországon alig találunk néhány olyan települést, ahol a munkanélküliségi ráta nem éri el az országos átlag legalább kétszeresét. Az itt lévő megyék (Szabolcs-Szatmár-Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar) az elmúlt évben mindvégig élen jártak a munkanélküliségi rangsorban.

Egy-két nehéziparral, bányászattal jellemezhető dunántúli várost leszámítva tömeges munkanélküliséggel hazánkban főként Kelet-Magyarországon találkozunk. Ez a jelenség is a keleti országrész elmélyülő válságát bizonyítja (1. ábra). A munkanélküliséget a közgondolkodás manapság inkább városi jelenségnek gondolja, jóllehet egy sor falusi térségben talán még nyomasztóbb ez a gond, mint a városokban. (DÖVÉNYI Z. – TOLNAI GY. 1991.) A hátrányos helyzetű falusi térségek foglalkoztatottsági gondjai enyhítésében nagy súllyal kell, hogy latba essen a vállalkozás-élénkítés, az agrárátalakulás jelenlegi és várhatóan elhúzódó nehéz időszakában akár egy fokozott és eredményes állami „intervencionista” politika révén is. (Jóllehet az állami beavatkozás kérdését a fejlett országok kutatói bőséges kritikával illetik, ennek ellenére eléggé általános az a vélemény, hogy az állam aktív szerepe nélkül az egyenlőtlen fejlődés jelentősebb térbeli egyenlőtlenségekhez és egyre súlyosabb társadalmi konfliktusokhoz vezethet.) Éppen a vállalkozás-élénkítő tevékenység elősegítése érdekében készült el (OTKA támogatással) egy széleskörű kérdőíves szociálgeográfiai adatfelvétel, amelynek segítségével azt vizsgáltuk, hogy milyen lehetőségei vannak a mezőgazdasági vállalkozási formák gazdagításának, a vállalkozási kedv élénkítésének Kelet-Magyarországon, döntően az Alföld falusi térségeiben. (SÜLI-ZAKAR I. 1994.)

1. ábra. Magyarország kistérségeinek fejlettségi szintje

Kisvállalkozók és kisvállalkozások egy szociálgeográfiai felmérés tükrében

A vizsgálat abból a természetszerű és nyilvánvaló feltevésből indult ki, hogy az Alföld falusi társadalma az utóbbi években — már-már sokkszerűen — egy sor kellemetlen, az életet drasztikusan megnehezítő (külső és negatív) hatást volt kénytelen elviselni. Ezek között a keleti exportra kiépült nagyipar termelésének csökkenése és az elavult felszereltségű vidéki telephelyek bezárása miatti elbocsátások, s a gyorsan növekvő munkanélküliség kiemelkedő szerepet kapott. A mezőgazdasági nagyüzemek gazdasági és politikai válsága következtében mindjobban szétszakadt az a falusi szociális védőháló, amely a közelmúltig (pl. a tsz-melléküzemági tevékenységen keresztül) Kelet-Magyarországon is nem elhanyagolható stabilizáló tényező volt a bőséges munkaerőkínálat foglalkoztatása terén. (SÜLI-ZAKAR I. 1985.)

Az Alföldön a munkanélküliség már most is több körzetben meghaladja a 30, nem ritkán az 50%-ot. A munkanélküliség egy része itt is természetesen strukturális jellegű, tehát a munkaerő képzettsége és az új munkahelyek igénye között van a különbség. Ugyanakkor nagy a veszély, hogy a képzetlen, alacsony kulturális szinten álló kelet-magyarországi munkanélküliek (akik itt a munkanélküliek igen nagy hányadát jelentik) nagy számban szorulnak ki a munkaerőpiacról, s végérvényesen a társadalom perifériájára jutnak. Ugyanez a veszély jelentkezik az elbocsátott közép- vagy idősebb korú bányászok, kohászok esetében is.

A gazdasági élet átalakulása, válsága miatt az ipar, ahogyan a közelmúltban, úgy a jövőben is jelentős munkaerő-kibocsátó lesz, s a terciér ágazatok jelentős munkaerő-felvételére esetleg még évekig is várni kell. (Ez a várható fellendülés is elsősorban csak a fiatalabb és képzetesebb, az átképzésre alkalmasabb rétegek számára jelent majd elhelyezkedést).

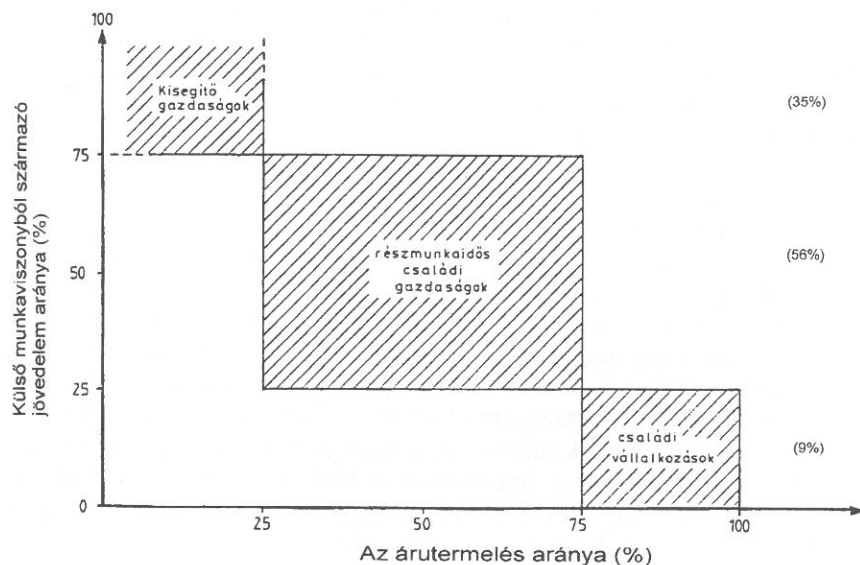
Ilyen kiindulópont alapján igyekeztünk már a korábbi években is szociálgeográfiai, részben szociológiai és társadalomtörténeti eszközökkel és módszerekkel vizsgálni a városok és a „szocialista” ipar által feleslegesnek minősített (a falvakba visszakényszerült–visszakényszerített) embercsoportok helyzetét és magatartását, a statisztikai adatok hiányossága miatt is döntően a „puha” megközelítési módokra támaszkodva, a hagyományos földrajzi diffúziós kutatásoknak megfelelően különös hangsúlyt fektetve az egyének között szabadon terjedő információk és a szomszédsági hatások vizsgálatára. A hetvenes években és a nyolcvanas évek első felében Kelet-Magyarországon elvégzett, majd 1991-ben újraindított több ezer kérdőívre alapozott adatgyűjtés első és meglepő tapasztalata és élménye a falusi emberek megváltozott hozzáállásából, elkeseredéséből és apátiájából formálódott.

Már a kutatás kezdetén is úgy tűnt, hogy az agrártevékenység nem kínál végző megoldást a falusi foglalkoztatási gondok megoldására. Ugyanakkor feltűnt a családi gazdaságok gyors terjedése, az önellátás fokozódása. A családi gazdaságok diverzifikációja (FEHÉR A. 1990.) még a nagyvárosok szomszédságában is ritka jelenség, ami első megközelítésben azt bizonyítja, hogy nincs megfelelő fizetőképes kereslet a mezőgazdasági termékek iránt. A kelet-magyarországi ku-

tatások arra is felhívták a figyelmet, hogy az ország periferikus felében a mezőgazdasági tevékenység bővülése jelentős mértékben enyhítette az egyéb okokból (pl. az ipar leépülése miatt elsőként a távolsági ingázókat, majd a bejárókat sújtó elbocsátások nyomán) rohamosan növekvő munkanélküliség kedvezőtlen társadalmi-gazdasági hatásait. (Ezek a pozitív hatások természetesen távolról sem képesek ellensúlyozni a tömeges munkanélküliség okozta gondokat.)

Konkrét eredményeit tekintve a Kelet-Magyarország — döntően az Alföld — falvaiban felvett 2500 kérdőív adatai mindenekelőtt azt bizonyították, hogy a családi gazdaságok szaporodását döntően a kényszer indukálja, s ily módon ezeket jelentős részben „kényszervállalkozásoknak” tekinthetjük. Az ipari keresetek csökkenésével (megszüntetésével) párhuzamosan növekszik a családi gazdaságok önellátó szerepe, így sokágúsága is.

A kérdésekre adott válaszok alapján a családi gazdaságokat, illetve vállalkozásokat három csoportba soroltuk (2. ábra):

2. ábra. A családi gazdaságok típusai az Alföldön

a) Kisegítő gazdaságok esetében „külső” munkaviszonyból származik a családi jövedelem döntő (75%-nál nagyobb) hányada, a gazdaság teljes, vagy jórészt (75%-nál nagyobb mértékben) az önellátást szolgálja. A gazdálkodást a család tagjai kizárólag „munkaidő után” (vagy nyugdíjasként) végzik.

b) Részmunkaidős családi gazdaságnak azokat tekintettük, amelyeknél a családi jövedelem megszerzésében a munkaviszonyból és a családi gazdaságból

származó jövedelem megközelítően egyforma súlyt képvisel (de külön-külön is mindenképpen meghaladja a 25%-ot). A gazdaság alapvető feladata az önellátás, de jelentős az áruterelés (25–75%) szerepe is. A gazdaság egy személy teljes munkaidejét leköti (ez lehet nyugdíjas, háztartásbeli, munkanélküli), a család többi tagja pedig rendszeresen besegít. A munkacsúcsok idején többnyire alkalmaznak nem családi munkaerőt is. A családi gazdaság termékszerkezete is vegyes.

c) Családi vállalkozásnak minősítettük azokat a gazdaságokat, amelyekben a jövedelem megszerzésének elsődleges, vagy kizárólagos forrását (75%-nál nagyobb részét) a privát gazdaság jelentette. Vállalkozásorientált tevékenység ez, a családi vagyon és munkaerő bázisán. Állandóan foglalkoztatott bér munkás is előfordul (nem túl gyakran). Munkacsúcsok idején viszont több bér munkást is foglalkoztatnak. Az önellátás szerepe csekély (25% alatti). Az egyik szülő vagy a nagykorú gyermek más munkahelyen is dolgozhat, de egy vagy két felnőtt teljes munkaidejét leköti a gazdaság. Jelentősebb szintet ér el a specializáció: a család ellátására szolgáló, és az eladásra kerülő termékek elkülönülnek. Az áruterelés során előfordul, hogy a legmodernebb eljárásokat, technológiákat alkalmazzák, az önellátásra kerülő termékek esetében azonban még sok a hagyományos elem.

A külső munkaviszonyból, illetve külső forrásból származó jövedelem csökkenése természetesen gerjesztőleg hatott a vállalkozásokra. Ez döntően azt jelentette, hogy 1989 óta a vizsgált területen igen sok kisegítő gazdaság alakult át részmunkaidős családi gazdasággá, illetve néhány részmunkaidős gazdaság családi vállalkozássá.

A vizsgált családi gazdaságok általában tőkeszegények, csaknem kivétel nélkül saját megtakarításból keletkeztek, kisebb részük használt rokon és magánkölcson, de OTP vagy bankkölcson elenyésző hányaduk igényelt. Vállalkozói hitelek, újratekésítési kölcsönök alig-alig tudtak, s ezzel kapcsolatban inkább az ismerősök kellemetlen tapasztalatait emlegették.

A családi vállalkozások nagyobb részben állattenyésztéssel foglalkoztak. A növénytermesztés jelentősebb arányával a Tiszántúlon (dohány, téli alma, zöldségfélék) és Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyes mezőgazdasági körzeteiben (szőlő, gyümölcs, zöldségfélék) találkoztunk.

A gazdaságok 91%-ában tartottak sertést (értékesítésre 55%-ban), baromfit csaknem mindegyikben, de igen kevés broilertelep fordult elő (főleg a baromfi-feldolgozó üzemek körzetében), s mindössze a gazdaságok 17%-ában tenyésztettek szarvasmarhát. Kiegészítésként, szinte csak mellékes tevékenységként foglalkoznak a termelők juhtenyésztéssel és kisállat-tenyésztéssel.

Általában a családi gazdaságok a hagyományos termékeket állítják elő, hagyományos módon, (gabonafélék, kukorica, burgonya, zöldség stb.). Az új növény- és állatfajták bevezetéséről kedvezőtlenek a tapasztalatok. Többen ráfizettek, vagy belebuktak pl. a humuszgiliszta, tökmag, nutria stb. tenyésztésébe, termesztésébe. A kudarc oka főként a megkésetttség és a kiszolgáltatottság volt. Tapasztalataink szerint ugyanis az innovációs lánc Kelet-Magyarországon megszakadt, vagyis az innovációs centrumok nem közvetítik a periféria felé a szükséges információkat.

A családi gazdaságok üzemeltetői között egyre több a közép és fiatal korú. Az utóbbi években keletkezett gazdaságok vezetői mind 50 évnél fiatalabbak. A családi gazdaságokban jelentősen nőtt a nők és családtagok szerepe.

Az új családi gazdaságok csaknem kizárólag a nagyvárosok körzetében keletkeznek döntően a munkanélküliség kényszerítő hatására, s csak kisebb részben a biztosnak tönő felvevőpiacok közelsége miatt. (FEHÉR A. 1992.)

A családi gazdaságok jelentős eladósodottsága nem jellemző. A lakóházat és a gazdasági épületeket, gépeket, tenyészállatokat stb. saját megtakarításból építették, illetve vették az érintettek, döntően jelentős családi–baráti segítség igénybevételével. A családi gazdaságok műszaki elmaradottsága csaknem általánosnak mondható. Elavult, kiselejtezett gépek, elhasznált járművek jelentik jórészt a technikai bázist. A kanalizálatlanság és a kis telekméret miatt hatalmas méretű a környezetrombolás. Különösen a sertésenyésztők — tehát a nagyobbik hányad — esetében aggasztó méretű a telek és a terület szennyezése.

Az elmúlt időszakban megváltozott a társadalmi csoportok viszonya az agrárvállalkozásokhoz: az 1993-as év második félévében felvett kérdőíveinkben az egyetem–főiskolát végzett agrárkeresők 32%-a tervezte azt, hogy földet igényel kárptólási jegyére, az alacsonyabb képzettségű agrárvállalkozásúak 91%-a. 1994 első felében beérkezett kérdőívek szerint viszont a felsőfokú végzettségűeknek már 56%-a gondolt termőföld igénylésére, az alacsonyabb képzettségűeknek már csak 41%-a. A földet vásárolni, vagy bérelni szándékozók esetében ugyanígy a felsőfokú végzettségűeknél 21%-ról 42%-ra emelkedett az arány, míg az alacsony képzettségű agrárvállalkozóknál 18%-ról 11%-ra csökkent a bérleti szándék. Az adatok elsődleges feldolgozása tehát az agrárértelmiségiek fokozódó agrárvállalkozási szándékát tükrözi.

Az új agrárvállalkozások helyzetét nehezíti az a tény, hogy Magyarországon a gazdasági tevékenység peremfeltételeit meghatározó új jogrend most alakul ki. Rendezetlenek a tulajdonviszonyok, túl gyakran változnak az adózás feltételei. Az életszínvonal csökkenése miatt csökken a belső fogyasztás, a keleti partnerek fizetőképzetlensége miatt alacsony szintre esett agrárkivitelünk, tehát a magyar agrár-gazdaság átalakulása súlyos értékesítési nehézségek közepette megy végbe.

A kérdőíves adatfelvétel még nem fejeződött be, néhány speciális csoport (pl. cigányság), a mezőgazdasági termékszerkezet és a települési környezet (pl. külvárosok, határszéli falvak) feltárása még hátra van. A kérdőívek áttekintése lehetőséget nyújtott ugyanakkor azoknak az interjúalanyoknak a meghallgatására, akiket a családi gazdaságok jövőjéről, tárgyi, személyi és szakmai feltételeiről faggattunk. Az adatközlők véleménye alapján az agrárvállalkozói társadalomnak a vállalkozásokhoz való viszonyáról igen összetett kép rajzolódott ki a kelet-magyarországi–alföldi térségben.

Az interjúk tanúsága szerint alig található olyan mezőgazdaságban foglalkoztatott ember, aki az elmúlt évtizedeket (és a jelent) idézve ne panaszkodna az agárágazat „inkriminált” helyzetéről. 1945 óta megismétlődő ideológiai–politikai elmarasztalás, pellengérezés, üldözés és tulajdontól való megfosztás volt a magyar parasztság osztályrésze. Nem értik, mert érthetetlen számukra miért volt bűn a

földimádat, miért volt kétes tisztaságú a háztájízás, miért volt kivetnivaló a szorgalom, amit kritikusaik önkizsákmányolási hajlamként ostoroztak. Most sem értik miért minősül ma egyszerűen feleslegesnek a munkájuk. A megnyilatkozók szavai is azt támasztották alá, hogy társadalmi, politikai és gazdasági elbizonytalanodás kerítette hatalmába a keleti országrészt, ami bezárkózást, ösztönös védekezést váltott ki az emberekből. (CSETE L. 1992.)

Az interjúalanyok véleménye szerint az értékesítési válság és a birtoklási bizonytalanság bizonytalan jelent és kilátástalan jövőképet eredményez. A mezőgazdasági termelőeszköz kereskedelemre vonatkozó adatok pedig már egyenesen arra utalnak, hogy a mezőgazdaság szinten tartásához szükséges eszközök, anyagok töredékét képesek csak értékesíteni a kereskedők.

A családi gazdaság jövőjében a megkérdezettek többsége mégis bízik, bár nem meggyőzőek az indokaik („mezőgazdasági termékekre mindig szükség lesz”, „dolgozni csak kell az embernek”, „legalább a család nem hal éhen”, stb.). Adatközlőink úgy látják, hogy a falusi (paraszti) életforma nyújtja (és nyújtotta) a legbiztosabb védelmet a „külső” kedvezőtlen hatásokkal szemben. A városi nagyiparban 15–20 évet ledolgozók is az autark parasztság visszaállítását tűzték célul maguk elé. Hosszú távra biztonságot nyújtó, egyetlen reális megélhetési stratégiának tartják az önellátást. Azt az érvelést, hogy „ne a múltat restauráljuk, hanem a jövőt építsük” — csupán urbánus propagandának tartják. Aligha véletlen, hogy az „urbánus” értékek kudarcra komoly értéktorzuláshoz vezetett, vagyis általános emberi értékek megkérdőjelezéséhez is. Adatfelvételünk a falusi életminőség komoly zavarairól is tanúskodik: a minőség társadalmi méretű leértékelődéséről, morális válságról és a modernizációs igény megszűnéséről. Miután például a drasztikus élelmiszer áremelkedés folyamatai kevésbé érintik a falusi lakosságot, ezért az adatközlők legnagyobb része szerencsésnek tartja magát, hogy faluban él: úgy vélik ők „könnyebben el tudnak tengődni” mint a városi emberek.

Faluföldrajzi vizsgálataink során más érdekes összefüggésre is fény derült. Ilyen volt például, hogy a jobbágy és kisnemesi eredetű falusi lakosok inkább vállalták a távolsági ingázást is, de állandó lakosként megmaradtak szülőfalujukban. Az elmúlt évtizedekben a cselédek utódai voltak jórészt a véglegesen elköltözők. Főként a gazdasági rendszerváltást követően a hagyományos paraszti közösségek „újraszövődése” jelentős tömegek visszaáramlását és az agrártársadalomba való újbóli beépülését eredményezte. Ez a rokoni kapcsolatok szorosabbá válásával járt együtt, hiszen az új agrárvállalkozások döntően családi támogatással (kölcsonök, tenyészállatok biztosítása, kaláka-munka, nyugdíjas szülők rendszeres segítése, stb.) jöttek létre.

Ma nincs egyetlen befogadó városi térség sem az országban (sem külföldi munkalehetőség), így a megkérdezettek ma mezőgazdasági „vállalkozók”-nak tekintik önmagukat. A mezőgazdasági termelőfolyamatba — elsősorban a családi — baráti segítség révén viszonylag könnyen be tud ágyazódni az ember, s ez soknak jelent ma reális kiutat az Alföld falvaiban. (A „dologtalanság” a társadalomból való teljes kiszakadást jelenti a falusi ember számára. A láthatólag szegényes viszonyok között élő egyik adatközlő például a betonkaszárnyák munka-

nélküljén sajnálkozott!). Az elmúlt évek válsága régi falusi tradíciókat erősített meg újfent. Más szóval az önálló parasztgazdaság restaurálása nagy tömegek számára ma az egyetlen reális cél.

Minél nagyobb a családi gazdaság, annál árnyaltabban ítéli meg a jövőt a megkérdezett. A jövőben a mezőgazdasági piac fellendülésével azoknál a családi gazdaságoknál lehet majd a termelés jelentős bővítésére számítani, amelyek már jelenleg is számottevő mértékű árutermelést folytatnak. Náluk van ugyanis továbbfejleszhető, bővíthető kapacitás, befektethető tőke, beszerzési és értékesítési tapasztalat, valamint olyan emberi magatartás és értékrend, amely nem idegenedett el a mezőgazdaságtól.

Ugyanakkor a már hosszabb ideje vagy évek óta agrárvállalkozásból élők is jövőbeni boldogulásukat bizonyos feltételek teljesüléséhez kötik (pl. „ha a gazdaság területét a jövőben sikerül növelni”, „ha lehetőség nyílik az intenzívebb gazdálkodásra”, „ha sikerül megfelelő mértékben gépesíteni”, „ha megfelelő támogatást kap”, „ha megfelelő áron tudja értékesíteni termékét”). Igen érdekes és figyelemre méltó megnyilvánulás, hogy alig volt olyan árutermelő részmunkaidős családi gazdaság, vagy családi vállalkozás, amelyben ne szögezték volna le: agrárvállalkozások terén elengedhetetlennek tartják az (új típusú szövetkezetekhez kötődő) integrált termelést.

Az interjúk érdekes tanulsága az is, hogy a vagyoni, illetőleg a föld visszajelentése a volt tulajdonosok, illetve örökösök részéről nem jelent egyben feltétlen szándékot a magángazdálkodásra. Ugyanakkor a volt, vagy az átalakuló termelőség szövetkezetek tagjainak jó része továbbra is termelőség szövetkezet keretében kívánt gazdálkodni. (BURGERNÉ GIMES A. 1992.) Az okok a kérdésekre adott válaszok alapján a következők szerint foglalhatók össze:

a) A szövetkezeti gazdálkodási formát már több évtizeden keresztül megszokták, az új generáció ebben nevelkedett, magángazdálkodási (háztáji) tapasztalataik is a szövetkezetekhez kötődnek.

b) Az új magángazdálkodók nem rendelkeznek megfelelő géppel és termelőeszközökkel, a pangó kereslet miatt kockázatot ma még nem szívesen vállalnak.

c) A nagyüzemi termelőeszközök optimális módon nem oszthatók fel a kisgazdaságok között. Méretük és teljesítőképességük túlságosan nagy a kisüzemek számára, mennyiségük pedig nem elegendő ahhoz, hogy valamennyi kisgazdaság kapjon belőlük.

d) A kisgazdaságok megfelelő infrastrukturális háttérrel sem rendelkeznek. A raktározás, a kereskedelem, az áruszállítás, s a szolgáltatások a nagyüzemek számára épültek ki. Mindennek következtében valószínű, hogy — hacsak más irányú politikai nyomás nem érvényesül — a gazdálkodók jelentős része termelőszövetkezeti gazdálkodás és a korábbi magángazdálkodás valamiféle kombinációját fogja választani. (A szántóföldi növények nagyüzemi termelése a méretek ökonómiaját biztosíthatja, vélik az adatközlők közül azok, akik továbbra is szövetkezeti tagok maradtak.)

e) Az állam nem tud (vagy nem akar) elegendő támogatást és hitelt nyújtani az új gazdálkodóknak.

f) A termelőszövetkezetek a rendszerváltozásig nem csupán létbiztonságot, de szociális biztonságot is nyújtottak.

A szaktanácsadással és a mezőgazdasági szolgáltatással kapcsolatos kérdéseinkre nagyon sokan — s főleg a „kényszervállalkozók” — „az öregapám is tudott gazdálkodni, pedig ő csak az apjától tanulta” színvonalú választ adták. Kevesen igényelték ugyan a szaktanácsadást, ám a nagyobb gazdasággal rendelkezők közül egyre többen.

Az érdemi válaszolók a mezőgazdasági vállalkozások fellendítésének feltételei között az első helyen a piaci értékesítéssel, a gazdálkodás menedzselésével kapcsolatos tanácsadás igénylése állt. Ezt jórészt az elmélyült értékesítési válság magyarázza. Második helyre a gépészeti, a termeléssel összefüggő technológiai információk igénye került. Harmadik helyre a növényvédelmi és állategészségügyi tanácsadás igénylését, negyedikre a pénzügyi szaktanácsadást sorolták. Ez utóbbi tükrözi azt a tényt, hogy az elmúlt évek mezőgazdasági „vállalkozásai” minimális külső tőkeinvestícióval keletkeztek. Másrészt azt is elárulják, hogy a családi gazdaságok — új beruházásokkal — ma még nem kívánják fokozni termelésüket.

A felmérések és az azt kiegészítő interjúk is alátámasztották előzetes feltételezésünket, hogy a családi gazdaságként megnevezett agrártevékenység messze nem homogén jelenség. Nem kezelhető az országosan kb. 3 millióra becsült mezőgazdasági tevékenységet (is) folytató ember egyformán. Igaz, hogy a magyar háztartások 60%-ában van kisgazdaság, de ezek 2/3-ában kizárólag csak az önellátás a cél (hobby- és házikertek). A maradék 1/3-nyi rész sem egységes, hiszen a teljes körű élelmiszer önellátásra berendezkedő, s csak mellékesen piacozó gazdaságoktól a kifejezett árutermelő modern vállalkozásokig igen változatos a kép.

A falusi agrárvállalkozások jövője és esélyei az Alföldön (következtetések, elképzelések)

A magyar agrárátalakulás az alapvető tendenciákat illetően azonos módon zajlik az egész országban. Társadalmi-gazdasági hatását illetően azonban ez a folyamat az Alföldön (az agrárágazat itteni meghatározó súlya miatt) mélyebb változásokat indukál.

A jelenlegi átállási periódusban vitathatatlanul prioritást élvező feladat a tulajdoni viszonyok, s a szervezeti keretek igazságos kialakítását elősegítő törvények (kárpótlás, privatizáció, szövetkezeti átalakulás) mihamarabbi végrehajtása, illetőleg megnyugtató lezárása.

Kétségtelen tény, hogy az agrárágazat jelenlegi pénzügyi, finanszírozási válságának egyik — ha nem is kizárólagos — oka a korábbi, főleg keleti piacok jelentős részének elvesztése. A külföldön eladható mezőgazdasági áruknak azonban sem a volumene (sem pedig értéke) nem csökkent az elmúlt években, csak az export a „megszokott” keleti piacokról áttevődött az igényesebb, de fizetőképesebb nyugati piacokra.

Megítélésünk szerint a magyar mezőgazdaság igazából nem elveszítette, hanem átmenetileg nélkülözni kénytelen megszokott hazai piacának igen jelentős hányadát. Az 1989–91. években az élelmiszerek kiskereskedelmi forgalma mintegy 30%-kal esett vissza, s ez a leszálló trend 10–12%-os mértékben 1992-ben, sőt még 1993-ban is folytatódott. Az igazi piacvesztés tehát itthon, a hazai lakosság fizetőképтелensége miatt következett be. (ILLÉS I. 1993.)

Az 1991–92-ben elinduló és még évekig elhúzódó piaci reorientáció, valamint a politikai és gazdasági rendszerváltás mélyreható strukturális változásokat indukál a mezőgazdaságban is. Ez a szerteágazó folyamat első hullámban már elérte a tulajdonviszonyokat, részben már módosította a tevékenységi szerkezetet (pl. kiegészítő tevékenységek, az ún. melléküzemágak kiválása és leépülése), valamint a vállalkozások szervezeti kereteit, de a következő években nyilvánvalóan gyökeresen „átrajzolja” a birtokviszonyokat, s fokozatosan áterjed a termékstruktúrára, a technológiákra, a természeti erőforrásokkal és általában a környezettel való gazdálkodás módjára, valamint a tágan értelmezett vidéki élet fizikai (út, telefon) és humán (oktatás, tanácsadás, pénzügyi intézmények) infrastruktúrájának kiépülésére is. (ILLÉS I. 1993.)

Agrárgazdaságunk alapjait és jövőjét illetően alapvető kérdésekben még nincs parlamenti döntés. Ugyanakkor tervszerűen, vagy külön tervek nélkül a falusi társadalom jelentős embertömeget volt képes visszafogadni. Az Alföld falvaiban ez százezres nagyságrendet jelent. A visszatéréssel együtt járó „takarékra való állítódás” egyszersmind társadalmi–gazdasági értelemben — természetesen — egy mai emberhez méltatlan vegetálást is jelent a döntő többség számára.

Csak egyet lehet érteni az egyik borsodi vizsgálat végkövetkeztetésével, amely egy fontos anomáliára, mégpedig egy konzekvens agrárkonceptió hiányára mutat rá. E szerint: „Sok alacsony végzettségű, szakértelemmel nem bíró piaci ismeretekkel nem rendelkező vállalkozó ugrott bele az egyszerűnek tönő, de többségében eleve bukásra ítélt állattenyésztési tevékenységbe. A 3–400 ezer Ft igazi farmgazdaság létesítéséhez édeskevés, az állattartás az egyébként is túlkínálatot mutató piacon ab ovo kudarc”. (VINCE J. 1991.)

Az elkövetkező évek következetes agrárpolitikájának nem a topográfiai és a társadalmi perifériára szorult hagyományos parasztgazdaságokat kell követendő példaként favorizálni, s az évtizedekkel ezelőtti „virágzó” paraszti állapotokat sem lehet már restaurálni. Az elmúlt évtizedekben ugyanakkor az is bebizonyosodott, hogy a családi gazdaságok — a kisártermelés „stabil” jellemvonásai mellett — mindig képesek voltak meglepően gyorsan alkalmazkodni a lehetőségekhez, ami tehát a falusi társadalom jelentős részének rugalmasságát és innováció-érzékenységet bizonyítja.

Az agrárpiac nekilendülésével az új kihívásokra nem a mai paraszti zárványterületek (DK-Nyírség, Bihari-térség, Cserehát), hanem a nagygazdaságokkal eddig is szimbiózisban élt piacorientált családi vállalkozások lesznek képesek megfelelő választ adni. A jövőben a családi munkán alapuló, szűk profilú családi vállalkozások jelenthetik majd az agrártermelés bázisát. Ezek a családi üzemek azon-

ban továbbra sem nélkülözhetik az átalakuló szövetkezeteket. Rugalmas és folyamatos átmenet szükséges, elsősorban az agrártermelés jellegéből adódóan, amely az ellátás biztonsága miatt is egy bizonyos kontinuitást követel meg. A piacgazdaságokban reális kényszer az innovációk keletkezése, terjedése–befogadása. A felmérés adatai szerint Kelet-Magyarország falvaiban egy megfelelően széles társadalmi csoport készen áll új agrártevékenység, új szervezetek, ismeretek és technológiák befogadására, s ezt nem a paraszti mentalitás restaurálásával, paraszti földhözragadtsággal kívánja elérni. A leendő magyar agrárkonceptiónak elsősorban ezt az agrárvállalkozói réteget kell megcéloznia. A pozitív innovációs impulzusokra a kiterjedt alföldi régióban azonban egy darabig még minden biztonnal várni kell.

Magyarországon az 1990-ben meglévő 36 ezer főfoglalkozású magángazdaság mellé egy-két év alatt újabb 50–60 ezer mezőgazdasági vállalkozás jelent meg, s természetesen több százezres maradt azoknak a kisgazdaságoknak a száma is, amelyek kényszerből, jövedelem-kiegészítésként, kedvtelésből folytatnak mezőgazdasági tevékenységet.

A ma látható üzemi struktúra természetesen csak induló állapotként fogható föl. A piaci, jövedelmezőségi, finanszírozási lehetőségtől függően a termelőszövetkezetek további „olvadásá”-t, s a magánvállalkozások szaporodása megállíthatatlan folyamatnak tűnik. Mindezt természetesen a piaci versenyképesség fogja szabályozni. Ezért a decentralizációs törekvéseket azonnal követni fogja a versenyképes méretekre törő koncentráció is.

Figyelembe véve az 1991–95-ben elmaradt beruházásokat, a racionális birtokszerkezet kialakulását elősegíteni hivatott földforgalmat, a kölcsöntőke arányának némi visszaszorítását, valamint a fenti strukturális változásokkal óhatatlanul felmerülő 1993–95. évi beruházási szükségleteket is, első közelítő becslésre a mezőgazdaság középtávon jelentkező beruházási forrásigénye 200 md Ft körüli összegre tehető. (ILLÉS I. 1993.) Az agrárpolitika második súlyponti feladata tehát, hogy ösztönözze a fenti strukturális átalakulást, s olyan feltételrendszert alakítson ki, amelyben előteremthetők az ehhez szükséges pénzügyi források.

A hazai piac és a jövedelemtermelő-képesség drámai zsugorodása különösen nagy veszélyekkel fenyegeti a tipikusan agrártérségek — így mindenekelőtt az Alföld népességét. Számukra a termelés és az értékesítés nagysága nem elvi, nem is költségvetési, hanem — más alternatív megélhetési lehetőségek híján — létkérdés.

Az 1990–1993 közötti három-négy év során az Alföld hat megyéjében a mezőgazdasági nagyüzemeket több mint 300 ezer teljes munkaidőben foglalkoztatott fő hagyta el, részben a kiváló (leépülő) nem mezőgazdasági (kiegészítő) tevékenységet végzőkkel együtt. (SÜLI-ZAKAR I. 1982.) Önálló vállalkozást kezdve, vagy nyugdíjba vonulva, ezek az emberek jelentős mértékben munkanélküliek lettek, s ma az Alföldön csak a mezőgazdasági munkanélküliek száma 160–170 ezer főre tehető. A szövetkezeti csődjeljárások és felszámolási hullám áthúzódó hatásaként a mezőgazdaság kényszerű munkaerő-kibocsátó szerepe 1993-ban az ország keleti részén még fel is erősödött.

A felmérések és az interjúk alapján úgy ítéljük meg, hogy napjainkban a gazdasági szerkezetváltás legfőbb ösztönzője a tulajdoni rendszer átalakulása. A 90-es évek közepén a magyar mezőgazdaság egészében már meghatározó szerepet játszik a magántulajdon. Az agrárnépesség ugyanakkor társadalmilag széttagolt és feszültségekkel telített.

Az előrelépést erősen hátráltatja többek között a földpiac csaknem teljes hiánya, az alacsony földárak és a földtől fizikailag elszakadt tulajdonosok magas aránya. A földtulajdonhoz jutó örökösök tulajdonosi érzése, gondolkodásmódja nélkülözi a földszeretet érzelmi töltését. Ezt jelzi a földet eladni szándékozók nagy száma és a föld iránti alacsony kereslet. E téren módosulást a bérlők színrelépése hozhat, bár a jövedelmezőségi viszonyok ma még nem kedveznek a bérleti rendszernek. Az ezredfordulóig mindenestre erőteljesebb lesz a tulajdonosok és a használók elkülönülése.

Az új agrárvállalkozók jelentős száma azzal is magyarázható, hogy az elmúlt évtizedek gyors foglalkozási átrétegződése nem volt totális és tökéletes. A falusi lakások megtartása, a rokoni kapcsolatok ápolása, a szerény és nem elégséges ipari fizetések miatt mindvégig jelentős kereset-kiegészítést biztosító „második (agrár) gazdaság” megléte egy félpaszti állapotot tartott életben, amelyből viszonylag könnyen „visszarétegződött” az ipari munkahelyén feleslegessé vált egyén.

Természetesen egy önmagát modernnek tekintő társadalomban mindenképpen elképzelhetetlen az, hogy a keresők 20–25%-a (az Alföldön 30–40%-a) az agrárágazatban dolgozzon. A közelmúltban kialakult (vagy éppen napjainkban kialakuló) helyzet szükségképpen ideiglenesnek tekinthető.

Néhány új agrárvállalkozó talán sikeres lehet, de ők a törpe kisebbséget jelenthetik a jövő magyar mezőgazdaságában. A gazdálkodók zöme az évtizedek óta családi gazdaságot üzemeltetők közül fog kikerülni, akiknél a szakmai ismeret megfelelő személyes ismeretségi körrel és kiépített kapcsolatokkal párosul. A ma működő családi gazdaságok egy része is ki tudja majd elégíteni a hazai és (reményeink szerinti) külpiazi igényeket. Ezek lesznek azok a középüzemek, vállalkozói gazdaságok, amelyek a piaci lehetőségekre és a családi munkaerőre épülnek. Itt már nélkülözhetetlen lesz a korszerű technológia, a fejlettebb infrastruktúra és a jó szervezethez. A Kelet-Magyarországon vizsgált agrárvállalkozók közül erre mindössze csak 9–10% esetében látunk lehetőséget.

Ilyen körülmények között az Alföldön a családi gazdaságok terén — már a közeljövőben — valószínűsíthető egy gyors koncentrációs folyamat beindulása. Szerencsés esetben ez talán majd egybeesik azzal, hogy a gazdaság egyéb szektorai — főleg pedig a tercier ágazatok — munkaerőigénnyel jelentkeznek. Ebben az esetben ugyanis biztosra vehető, hogy az új falusi vállalkozók (kényszervállalkozók) zöme felhagy az egyébként is csak vegetálást biztosító mezőgazdasági tevékenységével.

Amíg a kibontakozás és fellendülés oly annyira várt jelei számottevő mértékben megmutatkoznak, addig is szembe kell nézni a ma még lehangoló valósággal: az alföldi megyék–régiók jelenleg is az ország leghátrányosabb tájegy-

ségei–régiói közé tartoznak. Kényszerűen megszabadulva a rendszeres jövedelmet biztosító városi vagy falusi (tsz) állandó munkahelyektől, az immár „csak” kisvállalkozóvá vált paraszti népesség még szorultabb helyzetbe került, mint a 60-as és 70-es években. Tőkehiánnyal és értékesítési gondokkal küszködve, megfelelő agrártámogatás és piac hiányában, a földterülettel rendelkező mezőgazdasági vállalkozó eleve vert helyzetben van az Alföld jelentős részén. Az igazi „kitörés” várhatóan csak keveseknek adatik majd meg. Egyre többen kerülhetnek rövid időn belül a társadalmi–gazdasági élet perifériájára. Mindez pedig a keleti országrész kiterjedt területeinek a társadalmi, egyszersmind a területi léptékű leszakadáshoz vezethet, és egy később már nem, vagy csak óriási nehézségek árán visszafordítható folyamat felgyorsítója lehet.

Összességében a hátrányos helyzetű alföldi térségekre vonatkozó vizsgálataink is meggyőzően bizonyították, hogy a kibontakozás előfeltétele a vállalkozás-élénkítő tevékenység fokozása, mindenekelőtt egy újragondolt világos kormányzati agrárkonceptió, egyértelmű, célirányos és differenciált agrártámogatási rendszer kidolgozása. Aligha kétséges, hogy az ország minél több sikeres mezőgazdasági vállalkozás létrejöttében érdekelt, különösen a hátrányos helyzetű térségekben. Az alföldi régiók fejlesztése, a területi hátrányok felszámolása irányába megtett minden — közeli és távoli — lépés végső soron az egész ország boldogulását szolgálja. Ezért, s az ország területi szétszakadozásának a megakadályozása érdekében a kormányzati gazdaságstratégiát a hatékony mezőgazdasági vállalkozás-élénkítésnek kell mielőbb alárendelni az ország keleti felében. Az Alföld lakossága — különösen a falvak népe — ugyanis a gazdasági rendszer-váltással együtt járó előnyök és hátrányok újfajta megosztását várja nemcsak egyes társadalmi csoportok és rétegek, hanem a különböző régiók között is.

Irodalom

1. BARANYI B. (1994): A vállalkozás-élénkítés szerepe az Alföld mezőgazdaságában. Felzárkózás vagy lemaradás. In.: A vállalkozás-élénkítés agroökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű térségekben. (1745. sz. OTKA kutatási téma.) Szerk.: Süli-Zakar I., KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék. Debrecen, pp. 7–16.
2. BARANYI B. (1985): A Tiszántúl átalakuló társadalmi 1945–1978. (A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései). Akadémiai Kiadó, Budapest, pp. 175–196.
3. ANDORKA R. – HARCZA I. (1982): A községi népesség társadalomstatistikai leírása. In.: A falu a mai magyar társadalomban. Szerk.: Vágvolgyi A. Akadémiai Kiadó, Bp. pp. 179–236.
4. BURGERNÉ GIMES A. (1992): A világ mezőgazdasága. Gazdaságföldrajzi áttekintés. Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Bp. 243. p.
5. CSETE L. (1992): Az egyéni magángazdálkodók kilátása Magyarországon. In.: Az egyéni magángazdaságok szerepe és esélyei Magyarországon. (A kompolti tanácskozás anyagai), Kompolti, pp. 3–31.

6. BÖHM A. (1991): A hátrányos helyzetű térségek helyi társadalmának néhány időszerű vonása. In.: Válságtérségek Magyarországon. Szerk.: Lackó L. Bp., pp. 67–70.
7. DÖVÉNYI Z. – TOLNAI GY. (1991): A falusi munkanélküliség néhány kérdése Magyarországon. In.: Válság és kiút. Falukonferencia. MTA RKK. Szerk.: Kovács T. Pécs, pp. 102–108.
8. ENYEDI GY. – RECHNITZER J. (1987): Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban. Tér és társadalom. 1.2. pp. 31–48.
9. FEHÉR A. (1990): A vállalaton belüli vállalkozások és a privatizáció a mezőgazdaságban. Gazdálkodás. XXXIV. 10. pp. 1–6.
10. FEHÉR A. (1992): Magángazdaságok esélyei elmaradott agrártérségekben. In.: Az egyéni magángazdaságok szerepe és esélyei Magyarországon (A kompolti tanácskozás anyagai), Kompol, pp. 3–31.
11. ILLÉS I. (1993): Az Alföld rövid távú területfejlesztési koncepciója (Tervezet). Alföld Kutatási Program XI. kötete. MTA RKK Alföld Projekt Programiroda. Kecskemét, 97 p.
12. KOPÁTSY S. (1983): Hiánycikk: a vállalkozás. Mezőgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp., 280 p.
13. KOPÁTSY S. (1991): Nagyüzem Kisbirtok Farmergazdaság. Társadalmi Szemle. XLVI. évf. 11. pp. 24–34.
14. LAKY T. (1984): Mítoszok és valóság. Kisvállalkozások Magyarországon. Valóság. 1. pp. 1–17.
15. NEMES NAGY J. (1991): A válság területi tényezői. In.: Válságtérségek Magyarországon. Szerk.: Lackó L. Bp., pp. 95–98.
16. NEMES NAGY J. – RUTTKAY É. (1989): A második gazdaság földrajza. OT Tervgazdasági Intézete. Bp., 172. p.
17. POMÁZI I. (1988): A kisvállalkozások elterjedésének területi egyenlőtlenségei Magyarországon. Földrajzi Értesítő XXXVII. 1–4. pp. 179–191.
18. RECHNITZER J. (1991): Szempontok az innovációk terjedésének tanulmányozásában. In.: Tér–Idő–Társadalom (Huszonnegy tanulmány Enyedi Gy.-nek). Szerk.: Tóth J. MTA R Pécs, pp. 48–62.
19. ROMÁNY P. (1991): „Magyar út” és a jövő képe mezőgazdaságunkban. Társadalmi Szemle. XLVI. évf. 11., pp. 13–23.
20. SÜLI-ZAKAR I. (1985): Elargissement des activites des cooperatives agricoles et leur influence sur la societe rural. In: Le changement social dans les campagnes. Montpellier. pp. 217–239.
21. SÜLI-ZAKAR I. (1991): Az Alföld periferikus területei. In.: Tisza klub füzetek I. Az Alföld jelene és jövője. (Szerk.: Rakonczai J.) Békéscsaba, pp. 36–38.
22. SÜLI-ZAKAR I. (1992): A mezőgazdasági kisvállalkozások szociálgeográfiai hatásai Kelet-Magyarországon I.–II. Comitatus, Önkormányzati Szemle II. évf., 4–5. szám., pp. 35–38 és pp. 19–23.
23. SÜLI-ZAKAR I. (1992): Falusi agrárvállalkozások szociálgeográfiai vizsgálata Kelet-Magyarországon. Társadalomkutatás 1992., 1. Akadémiai Kiadó, Bp., pp. 5–20.

24. SÜLI-ZAKAR I. (1993): A munkanélküliség és az új agrárvállalkozások társadalomföldrajzi vizsgálata a Borsodi Iparvidék falvaiban. Borsodi Földrajzi Évkönyv IX. (Szerk.: Simon I.) Miskolc, pp. 25–32.
25. SÜLI-ZAKAR I. (1994): Kisvállalkozók és kisvállalkozások az Alföld átalakuló mezőgazdaságában. In.: A vállalkozás-élenkítés agroökonómiai, szociológiai és szociálgeográfiai problémái hátrányos helyzetű térségekben. (1745. sz. OTKA kutatási téma.) Szerk.: Süli-Zakar I., KLTE Társadalomföldrajzi Tanszék. Debrecen, pp. 17–37.
26. SZALÓ P. (1991): Válságtérségek a területi politikában. In.: Válságtérségek Magyarországon. Szerk.: Lackó L. Bp., pp. 27–32.
27. VÁGVÖLGYI A. (1982): A falusi életkörülmények főbb típusai. In.: A falu a mai magyar társadalomban. (Szerk.: Vágvölgyi A.) Akadémiai Kiadó, Bp., pp. 91–178.
28. VINCE J. (1991): Egyes speciális pénzügyi alapok felhasználásának tapasztalatai Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. In.: Válságtérségek Magyarországon. Szerk.: Lackó L. Bp., pp. 35–50.